

Marija Radoman¹
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu

Originalni naučni članak
UDK: 001.8:159.922.1-055.34
316.812.34:159.922.1-055.34
Primljeno: 4. 2. 2016.
DOI: 10.2298/SOC16S1324R

LGBT PERSPEKTIVA – IZAZOV ZA SAVREMENU SOCIOLOGIJU²

Contemporary sociology and the challenge of LGBT perspective

APSTRAKT: U radu su analizirani pojedini teorijsko-metodološki problemi u proučavanju (homo)seksualnosti i dat je pregled zaključaka o roditeljstvu LGBT osoba. Povezivanje roditeljstva i problema drugačije seksualne orijentacije je teorijsko-praktične prirode. S jedne strane, postoji potreba da se proširi znanje o LGBT populaciji i istopolnim porodicama u domaćoj sociologiji (s obzirom da su ove teme već duže od jedne decenije aktuelne u našem društvu), dok s druge strane, problem roditeljstva LGBT populacije analitički upućuje na proučavanje homoseksualnosti, jer su te dve teme nerazdvojne i u javnom diskursu. Uopšte, cilj ovog rada je uvođenje LGBT perspektive u sociologiju kao i sociologiju porodice ukazivanjem na epistemološki značaj proučavanja ne-heteroseksualne orijentacije i alternativnih porodičnih formi LGBT osoba. Prvi deo rada obuhvata analizu određenih teorijskih i metodoloških problema u proučavanju LGBT populacije, a drugi deo daje pregled savremenih istraživanja o istopolnim porodicama.

KLJUČNE REČI: LGBT populacija, seksualnost, istopolne porodice, heteronormativnost.

ABSTRACT: This paper analyzes certain theoretical and methodological problems in the research of (homo) sexuality. It also provides an overview of some of the conclusions about LGBT parenting. There are both theoretical and practical reasons behind making connections between the topics of parenting and problems of a different sexual orientation. On the one hand, there is a need to expand the knowledge of the LGBT population and same-sex families in domestic sociology (considering that these issues are present for more than a decade in our society), while on the other hand, LGBT parenting problem analytically refers to the study of homosexuality because these two issues are inseparable in the public discourse. In general, the aim of this

1 xmarijax@gmail.com

2 Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri* (ev. broj 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

paper is to introduce LGBT perspectives in sociology and sociology of the family by pointing out the epistemological importance of studying non-heterosexual orientation and alternative family forms of LGBT. The first part includes the analysis of certain theoretical and methodological problems in the study of the LGBT population, and the second part gives an overview of contemporary research on same-sex families.

KEY WORDS: LGBT population, sexuality, same-sex families, heteronormativity

Uvod

Osnovni predmet analize u ovom radu je LGBT populacija, odnosno pojedini teorijsko-metodološki problemi u proučavanju (homo)seksualnosti i istopolnih porodica. Ken Plamer (Ken Plummer) navodi da sociološka perspektiva napušta ideju o homoseksualcima kao određenom tipu osoba, naturalističke i biologističke pretpostavke – i da „homoseksualnost mora biti posmatrana kao društvena činjenica” (Plamer, 2009: 48). Zbog toga, sociologija poseduje određeni potencijal za proučavanje LGBT odnosa, ali to ne znači da je ona u svom razvoju³, uključujući i savremenu sociologiju, sasvim oslobođena esencijalističkih pretpostavki u tumačenju seksualnosti (kao i da teorijske koncepte možemo posmatrati izdvojeno iz određenog političkog konteksta jer su

- 3 Ken Plamer (Plamer, 2009) bavi se trendovima razvoja sociologije istopolnih odnosa i nekim projekcijama za budućnost. Plamer navodi tri faze odnosa sociologije prema problemu istopolnih odnosa: sve do pedesetih godina prošlog veka ta tema je je zanemarivana; pedesetih i šezdesetih godina počele su da se pojavljuju studije o „sociološkim aspektima homoseksualnosti” i teorije etiketiranja (*labelling theory*); šezdesetih i sedamdesetih, te teme se povezuju sa temama roda i moći i razvija se empirijski zasnovana „sociologija života gejeva i lezbejki” (*ibid.*, 55). Zatim, taj period prekidaju dva događaja – pojava HIV-a/AIDS-a, koja usmerava istraživanja u drugim pravcima, i pojava Fukoove (Michel Foucault) teorije koja uvodi analizu diskursa događaja stvarnog sveta (prema: Plamer, 2009: 48). Od osamdesetih pa nadalje dolazi do razvoja gej i lezbejskih studija, poststrukturalističkih teorija i pojave novih pravaca, kao što je *queer* teorija (za značenje *queer*-a i važnost poststrukturalizma za gej i lezbejske studije, vid. Džagouz, 2007. i Brank, 1997).

Plamer pokušava da nam pruži prikaz istorije sociologije istopolnih odnosa, ukazujući na neke zanimljive aspekte, na primer, da se nijedna klasična sociološka studija nije bavila istopolnim odnosima: „I u ovom trenutku istorija sociologije homoseksualnosti može biti napisana kao da se ništa nije desilo u periodu pre Drugog svetskog rata. Zaista, dok je sfera javnosti bila puna diskusija o seksu, sociolozi su ostajali nemi u svakoj od njih” (Plamer, 2009: 50). Ali, za Plamera je to „čudno” jer je krajem 19. veka već postojala artikulirana „gej samosvest”, na primer, jedna ličnost kao što je Magnus Hiršfeld (Magnus Hirschfeld) u Nemačkoj, koji 1897. godine osniva Naučno-humanitarni komitet koji se bavi dekriminalizacijom muške homoseksualnosti (ukidanjem čuvenog paragrafa 175), a 1919. osniva i Institut za seksualna istraživanja u Nemačkoj, koji se bavi proučavanjem rodnog identiteta i života homoseksualaca. Takođe, u vreme kada Hiršfeld osniva Naučni komitet, Havelok Elis (Havelock Ellis) u Engleskoj objavljuje prvi medicinski priručnik na engleskom o homoseksualnosti pod naslovom *Sexual Inversion*, dok je slučaj suđenja Oskaru Vajldu 1895. popularizovalo problem homoseksualaca u javnosti. I pored toga, „na vidiku nema niti jedne sociološke analize u prvih 150 godina discipline” (*ibid.*, 51). Do šezdesetih, sociologija se u stvari nije bavila temom homoseksualnosti, a moderna proučavanja istopolnih odnosa započinjus nesociolozi, kao što su Hiršfeld i za savremeni period mnogo značajniji Alfred Kinsi (Alfred C. Kinsey) u Americi, četrdesetih godina 20. veka.

same gej i lezbejske studije i njihovi teorijski koncepti iznikli iz pokreta borbi za jednakost neheteroseksualne populacije iz sedamdesetih godina 20. veka⁴).

Osnovni cilj ovog rada jeste uvođenje LGBT perspektive u sociologiju, kao i sociologiju porodice, ukazivanjem na epistemološki značaj proučavanja neheteroseksualne orijentacije i alternativnih porodičnih formi LGBT osoba. Povezivanje problema drugačije seksualne orijentacije, roditeljstva i epistemoloških aspekata proučavanja LGBT populacije je teorijsko-praktične prirode. Teorijski razlozi su motivisani postojećim radovima u ovoj oblasti⁵, u kojima se različiti aspekti života LGBT populacije povezuju i posmatraju integralno. Takođe, postoji svakodnevna povezanost tih aspekata – naime, ako se želi nešto reći o roditeljstvu LGBT osoba, onda se neminovno otvara pitanje identiteta i seksualnosti jer tema roditeljstva analitički upućuje na teorijsko promišljanje seksualne orijentacije (to ne mora da bude centralni aspekt u „realnom” teorijskom smislu jer govoriti o roditeljstvu ne znači nužno isticati pitanje seksualnosti roditelja, ali polazeći od istraživanja i javnog mnjenja, taj aspekt zahteva dodatnu pažnju, zahteva dekonstruisanje argumentacije koja se navodi u prilog negiranja homoseksualnosti). Time se stiže i do praktičnih razloga: tema roditeljstva je najviše osporavan aspekt istopolnih zajednica u savremenom društvu (prema Weeks *et al.*, 2001: 8), dok se homofobija sve manje ispoljava u direktnom osporavanju homoseksualnosti (stiče se utisak da je sve manje popularno u javnosti iznositi tvrdnje o homoseksualnosti kao poremećaju i perverziji⁶) već se to odvija više indirektno, u vidu negiranja prava na odgoj dece. Može se reći i da je savremeni diskurs homofobije i u Srbiji sve više obojen argumentima koji zabranjuju da LGBT osobe „usvajaju decu”. Uopšte, postoji potreba da se u domaćoj sociologiji upotpuni znanje o LGBT populaciji i istopolnim porodicama, s obzirom na nedostatak istraživanja o toj tematici, u poređenju sa fokusom javnosti na tu temu i stvarnim problemima sa kojima se susreću neheteroseksualne osobe u Srbiji.

Prema savremenim istraživanjima (Kuhar, Švab, 2005; Takács, Kuhar, 2011), svakodnevni život LGBT populacije prožet je pretpostavkom o heteroseksualnosti, što se odnosi i na LGBT osobe sa decom. Ta pretpostavka o heteroseksualnosti obeležava i status LGBT teme u nauci. Naime, osim toga što se nevidljivost LGBT populacije u našem društvu preslikava i na naučni

4 Jedan od najznačajnijih socioloških radova iz tog perioda je tekst Meri Mekintoš (Mary Mcintosh), „Homoseksualna uloga” (*Homosexual role*), po kojoj homoseksualnost treba posmatrati kao istorijski specifičnu socijalnu ulogu, čime se udaljava od esencijalističkih predstava o homoseksualnosti (prema, Mcintosh, 1968). Tekst je nastao u specifičnom političkom kontekstu, kasnih šezdesetih, u vreme kada je u britanskom zakonodavstvu ukinuta kriminalizacija homoseksualnosti nakon čega je prepoznata kao bolest i poremećaj (prema Renner, 2005: 10)

5 Istraživanja LGBT populacije u Velikoj Britaniji (Weeks *et al.*, 2009) ili, geografski bliže, istraživanje svakodnevnog života LGBT populacije u Sloveniji (Kuhar, Švab, 2005) obuhvataju više celina u svom radu: seksualnost, identitet, roditeljstvo, porodične odnose i ujedno ukazuju na značaj utemeljivanja sociološkog pristupa u proučavanju te grupacije u društvu.

6 To je donekle povezano sa implementacijom antidiskriminacijskih mera iz Zakona o zabrani diskriminacije i setom drugih zakona (Kampanja „Ljubav je zakon”, 2014).

diskurs koji tu temu pozicionira na samim marginama discipline, izražena je heteronormativnost u istraživačkom smislu, odnosno ispitanici i porodice se implicitno i eksplicitno definišu putem heteroseksualnosti. S druge strane, same studije seksualnosti se uglavnom bave iskustvima osoba koje su „na margini”, tako da izostaje povezivanje te dve oblasti proučavanja (prema Kuhar i Švab, 2005; Renner, 2005: 7).

S druge strane, LGBT porodice u savremenom kontekstu, pa i u Srbiji, predstavljaju „novu” realnost porodica, tako da je cilj ovog rada da proširi naučni diskurs o toj temi navođenjem zaključaka iz relevantnih studija i izveštaja o istopolnim porodicama. Istopolne porodice postoje između socijalne isključenosti i homofobije i sve veće vidljivosti kojoj doprinose mediji i pokret za prava LGBT osoba. Istraživanja i naučni interes u toj oblasti treba posmatrati u tom kontekstu – „kao proizvod dvostrukog procesa međusobno povezanih promena, teorijsko-epistemoloških i društveno-političkih” (Ivanović, 2014: 118).

Sama tema ovog rada, s obzirom na nedostatak istraživanja LGBT populacije kod nas, a posebno teme roditeljstva⁷, nameće potrebu proširivanja analize na dva nivoa – kritički osvrt na odnos društvenih nauka prema LGBT populaciji i pregled savremenih istraživanjima o LGBT roditeljstvu. Prvi deo rada obuhvata analizu određenih teorijskih i metodoloških problema u proučavanju LGBT populacije, a u drugom delu je dat pregled savremenih istraživanja o istopolnim porodicama u kome su izloženi zaključci iz savremenih proučavanja LGBT porodica, kritika komparativnog okvira istraživanja o toj temi (istopolne vs. heteroseksualne porodice), kao i neki metodološki aspekti proučavanja istopolnih porodica. U radu zaključujem da postoje mesta povezivanja između sociologije i gej i lezbejskih studija, to jest ukazujem na epistemološki značaj uključivanja „manjinske” LGBT perspektive u sociologiju, razvijanjem teorijskog okvira proučavanja LGBT populacije (što će ujedno proširiti znanja u oblasti roda i seksualnosti).

Opšte pretpostavke od kojih se polazi u radu jesu da se u proučavanju LGBT populacije ne radi „samo” o istraživanju jednog marginalnog fenomena ili jedne izolovane grupe ljudi, već nam proučavanje LGBT populacije govori o načinu na koji se konstruiše i sama (hetero)seksualnost i može nam reći dosta o samom heteroseksualnom identitetu, o diskriminaciji i odnosu prema *drugom* itd. Takođe, pretpostavka je i da je isključenost ili nevidljivost homoseksualnosti tek jedan aspekt dubljih tendencija u sociologiji kao disciplini koji treba tumačiti ne samo u „kašnjenju” društvenih nauka kod nas u objašnjenju „novih” društvenih

7 To se uočava u nedostatku empirijskih istraživanja i pored teorijskih promišljanja i analiza ove teme (prema Ivanović, 2014: 122).

Poređenja radi, prvi zbornik koji se bavio svakodnevnim životom LGBT populacije u zemljama bivše Jugoslavije pojavio se u Sloveniji 2005. godine (*The Unbearable Comfort of Privacy. Everydy Life of Gays and Lesbian*, ur. Roman Kuhar, Alenka Švab), trideset godina nakon dekriminalizacije homoseksualnosti u Sloveniji (1976). U Srbiji, prvi zbornik tog tipa (ako se ne računaju izveštaji nevladinih organizacija iako su njihovi rezultati vredan doprinos ovoj temi) pojavio se 2014. (*Među nama: neispričane priče gej i lezbejskih života*, ur. Jelisaveta Blagojević, Olga Dimitrijević), dok je homoseksualnost u Srbiji dekriminalizovana 1994. godine (prema Ivanović, 2014: 120–122).

pokreta, već je reč o tome da su uopšteno teme seksualnosti i telesnosti na marginama discipline.

Neka od istraživačkih pitanja koja me zanimaju jesu: na koji način LGBT perspektiva može da doprinese razvoju sociologije i u kojim smerovima; koji su to metodološki izazovi u istraživanju seksualne orijentacije u sociologiji; kako uticati na sociološki naučni diskurs o (homo)seksualnosti i telesnosti koji marginalizuje te teme; šta nam pokazuju zaključci u istraživanjima istopolnih porodica.

LGBT perspektiva u sociologiji – epistemološki i metodološki značaj

Epistemološki značaj LGBT tematike za sociologiju jeste u uključivanju jedne nove „manjinske” perspektive u objašnjenje društvenih fenomena. Ovde se misli na više različitih polja istraživanja: na shvatanje identiteta, dekonstrukciju subjekta, svakodnevni život, odnos pojedinac–kolektiv, proučavanje rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije, proučavanje interakcija, internet komunikacije, proučavanje srodstva i posebno redefinisana značenja srodstva posmatrano iz perspektive LGBT osoba, proučavanje seksualnosti uopšte, proučavanje supkultura, razvijanje novih metodoloških pristupa itd.

Insistiranje na manjinskom pristupu, kako je poznato, ima svoju istorijsku pozadinu u teoriji kritike rasizma, „nove levice” iz šezdesetih, feminističkog pokreta i razvoju feminističke teorije u društvenim naukama. „Manjinski pristupi” znače redefinisane paradigmi na kojima su zasnovane makroteorije o društvu. O tome najviše svedoči uticaj feminizma u društvenim naukama, sa čijim drugim talasom dolazi do radikalnih preispitivanja odnosa privatnog i javnog, redefinisana metodologije istraživanja, ukazivanja na klasne i „rasne” razlike među ženama koje se ne mogu tretirati kao homogena kategorija. Treći talas feminizma usredsređuje se na procese moći u konstruisanju znanja, što sa preklapa sa postmodernom teorijom i dovodi do „dekonstrukcije prosvetiteljskog, racionalističkog, univerzalnog subjekta koji je do sada imao isključivo muški lik” i „mogućnosti konstrukcije drugačijeg, višedimenzionalnog subjekta, ili bolje rečeno, mnoštva subjekata” (Papić, 2012).

Uvođenje „manjinskog” pristupa iz LGBT perspektive u ovom radu više je povezano sa mikroanalizom i kvalitativnim istraživanjima i trebalo bi da bude uvod za opsežnija i šira istraživanja. Uvođenje te perspektive znači mogućnost redefinisana postojećih koncepata i izgradnje drugačijih teorijskih okvira u budućim istraživanjima, gde bi se, na primer, seksualna orijentacija uključivala u velika kvantitativna istraživanja kao podjednako važna varijabla. U teorijskom smislu, istraživanja bi trebalo da uvažavaju činjenicu da pojedinci nisu samo heteroseksualni i da od postavljanja teorijskog okvira i pretpostavki o seksualnosti zavisi kakvu stvarnost teorija reprodukuje. Jedan od primera uključivanja LGBT perspektive jesu, na primer, istraživanja u američkoj sociologiji u kojima se pojedini istraživači zalažu za to da drugačija seksualna

orijentacija postane ravnopravna demografska varijabla, koja ima uticaj na migratorna kretanja, podjednako kao starost ili rod (Baumle *et. al.*, 2009). Takođe, istorijski radovi o položaju osoba drugačije seksualne orijentacije od početka 20. veka pokazuju da istorija ima jedno potpuno novo polje istraživanja koje ukazuje na veoma značajne razlike između seksualnosti žena i muškaraca koje su u vezi sa određenim društvenim okolnostima (Tamagne, 2006).

Pitanje koje se može postaviti jeste da li manjine treba da određuju teorijske modele koji se koriste? Kao prvo, mora se pojasniti da se manjine ne proučavaju van određenog konteksta, pa je, na primer, polazeći iz sociokonstrukcionističke perspektive, homoseksualni identitet istorijska i kulturna kategorija, čije istraživanje upućuje na druge društvene procese i fenomene sa kojima je povezano.⁸ Zatim, pitanje je da li LGBT populacija čini jednu definisanu „manjinu” ili su granice između te grupe i „većinske” populacije prilično fluidne. Polazeći od koncepta roda iz teorija trećeg talasa feminizma, po kome ne samo da je rod nestabilna i socijalno konstruisana kategorija već je to i sam pol (prema Butler, 2010; Papić, 1997), pitanje je na koji način možemo tvrditi da u društvu postoji neki stabilan procenat osoba koje su homoseksualne ili heteroseksualne. Taj problem je povezan sa tim da su istraživači u proučavanju homoseksualnog identiteta razvili jednu specifičnu metodologiju, čija primena upućuje na drugačije razumevanje same kategorije seksualnosti (iako ta saznanja nisu uključena u *mainstream* sociologiju, koja uglavnom ima tradicionalne istraživačke pristupe koji pretpostavljaju da su ispitanici heteroseksualni).

Pred nama se otvara pitanje kako istraživački pristupamo tim problemima. Ako podatke beležimo na osnovu upitnika koji nema opciju odabira neheteroseksualne orijentacije, kako da očekujemo da se ispitanici izjasne o tome.⁹ Zatim, i ako postavimo to pitanje, kako da očekujemo da se u homofobičnoj sredini osoba izjasni o tome, ako već nije autovana¹⁰ (iako ta iskustva formiraju nečije stavove i odnose)? Kako da znamo koja je veza između društvenih fenomena (na primer, razvoda i drugačije seksualne orijentacije) ako to nikada nije postavljeno kao istraživačka tema?¹¹ I uopšte, kako formulisati pitanje o nečijoj seksualnosti? Odnos prema skrivenoj populaciji zanimljiv je jer unosi zabunu u pretpostavljene kategorije koje koristimo i kojima kreiramo stvarnost samim tim što ih koristimo.

Dakle, reč je o problematičnim teorijskim modelima koji impliciraju da je primarna seksualnost heteroseksualnost. Međutim, metodologija istraživanja homoseksualnog identiteta razvijena je tako da remeti takve heteronormativne

8 U svom eseju „Kapitalizam i gej identitet”, Džon Demilio (John D’Emilio) polazi od istorijske perspektive osporavajući „mit” o „večnom homoseksualnom” i nastanak gej identiteta povezuje sa dinamikom razvoja kapitalizma i promenom uloge porodice u 19. veku (D’Emilio, 1983).

9 O tim aspektima raspravljaju Kuhar i Švab (2005) na primeru Slovenije.

10 Aut, od engl. *out* – osoba koja je u nekom stepenu javno deklarirana kao LGBT.

11 Ken Plamer se pita šta bi se desilo kada bi se Dirkeovo „Samoubistvo” (Durkheim, 1897) čitalo iz *queer* perspektive i da li nam je poznato koja je veza postojala između samoubistva i homoseksualnosti.

pretpostavke istraživanja tako što seksualnost meri putem tri dimenzije: ispituje se **seksualni identitet** (kako se osoba identifikuje); **seksualno ponašanje** (bez obzira na to da li se osoba izjašnjava kao strejt¹² ili gej, pitanje je da li ima homoseksualne odnose) i **seksualna privlačnost ili želja** (*attraction* ili *desire*)¹³. U istraživanjima se najčešće koristi neka kombinacija tih dimenzija, što zavisi od ciljeva istraživanja, dok neki autori (Herek *et al.*, 2010) navode da je homoseksualna orijentacija višeznačan konstrukt koji, osim toga, obuhvata i romantične veze i pripadnost gej zajednici.

Može se zaključiti da metodi koje primenjuju istraživači koji se bave LGBT tematikom dovode u pitanje postojeće kategorije seksualnosti koje se shvataju kao jedinstvene i fiksne. Naime, dostupni podaci ukazuju na to da postoji značajan broj osoba koje ispoljavaju homoseksualne želje iako se ne deklarišu kao LGBT niti ispoljavaju homoseksualno ponašanje (tradicionalno tumačenje seksualnosti podrazumeva preklapanje tih dimenzija).

Primenom takvih postupaka merenja, na osnovu šest istraživanja sprovedenih u Americi¹⁴ od 2004. do 2010. godine, utvrđeno je da se oko 3,5% odraslog stanovništva izjašnjava kao lezbejke, gejevi ili biseksualni, a dodatnih 0,3% kao *transgender* (nisu uzete u obzir osobe mlađe od 18 godina). To predstavlja broj od oko 9 miliona Amerikanaca. Dalje, 8,2% Amerikanaca imalo je neku vrstu homoseksualnog iskustva, što je oko 19 miliona odraslog stanovništva, dok 11% priznaje neku vrstu privlačnosti prema istom polu, što je oko 25,6 miliona odraslog stanovništva Amerike (prema Gates, 2011). Precizni podaci najčešće ne postoje zato što definicije LGBT populacije, postupci merenja i pitanja koja se postavljaju u različitim istraživanjima nisu konzistentni (podaci se nekada upadljivo razlikuju za različite zemlje, a razlikuju se i u spomenutih šest istraživanja – u ovom slučaju je izračunat prosek).

Osim operacionalizacije homoseksualnosti, drugi metodološki izazov u istraživanju LGBT populacije jeste pomenuta razlika koja se pojavljuje u empirijskim istraživanjima, između toga kako se osoba identifikuje (seksualni identitet) i toga kako se zaista ponaša (seksualno ponašanje) u različitim kontekstima. Ta dva aspekta često nisu kompatibilna; što je sredina više neprijateljski raspoložena, može se očekivati da će diskrepancija između seksualnog identiteta i ponašanja biti veća, to jest da će se iza velikog broja heteroseksualnih osoba kriti dosta homoseksualnih doživljaja.¹⁵ Takođe, bitna

12 Od engl. reči *straight* – u žargonu sinonim za heteroseksualne osobe (izraz se sve više koristi i u naučnom diskursu).

13 Pogledati dijagram koji predstavlja odnos između tri dimenzije dat u studiji Laumana i saradnika (Edward Laumann, *et al.*, *The Social Organization of Sexuality*, prema Bridges, 2014). Na uzorku od 3.000 ispitanika utvrđeno je da je 9% žena i 10% muškaraca učestvovalo u nekoj dimenziji istopolne seksualnosti. Međutim, zanimljivo je da se sve tri dimenzije (identitet, ponašanje i želja) pojavljuju kod svega 23 žene i 34 muškarca, što znači da te dimenzije nisu samo teorijski razdvojene već da se one i praktično razlikuju – seksualnost je kompleksnija nego što očekujemo (prema Bridges, 2014).

14 Najveći broj istraživanja na nacionalno reprezentativnim uzorcima rađen je u Americi.

15 Dva istraživanja u Americi i jedno istraživanje u Australiji pokazuju da ispitanici mnogo lakše (dva do tri puta više) odgovaraju na pitanje da li su imali homoseksualna iskustva i da li ih

je i formulacija samog pitanja o homoseksualnom ponašanju. Grupa istraživača sugeriše da su procenti broja LGBT populacije u konvencionalnim istraživanjima javnog mnjenja ispod stvarnog broja tih osoba u društvu, iako se pretpostavlja da će ispitanici u anonimnim upitnicima dati iskrene odgovore (isto važi i za antigej stavove – smatra se da procenti prikrivaju stvarne dimenzije homofobije).¹⁶

Kada se uzmu u obzir sve metodološke pretpostavke koje sada postoje u istraživanjima, a koje su posledica i teorijske i društvene nevidljivosti neheteroseksualnih oblika ponašanja, rezultat je da dosta ispitanika i ispitanica ostaje skriveno i nevidljivo u naučnom polju. To je alarmantnije kada su u pitanju grupe koje su manje vidljive i u samoj LGBT zajednici, kako što su transseksualne i transrodne osobe ili LGBT roditelji, koji često ostaju skriveni u heteroseksualnim zajednicama. U tom smislu, metodologija proučavanja homoseksualnosti ima da ponudi vredne koncepte za sociologiju.

Druga tema koja omogućava proširivanja predmeta proučavanja sociologije polazeći od LGBT perspektive jeste razvijanje znanja u polju sociologije seksualnosti, roda i telesnosti. Možemo da se pitamo koji je motiv neuključivanja LGBT tema u sociologiju – da li zato što nauka donekle kasni u proučavanju društvene realnosti ili zato što su naučnici homofobični ili, kao treći i verovatno najčešći motiv – zato što se odnosi između subjektivnosti, seksualnosti i telesnosti ne posmatraju kao dovoljno ozbiljne naučne teme. Moguće da svaki od motiva donekle ima uticaj jer nauka je rodno obojena – antropološkinje feminističke orijentacije pokazale su na koji način su saznanja do kojih su dolazili muškarci antropolozi proučavajući manje poznata društva saznanja onih koji su bili dvostruki autsajderi – oni su dolazili u nezapadne kulture kao kolonizatori, ali i kao muškarci – tako da nije čudno da su ženski svet i percepcija žena često tumačeni kao mistične, strane (tu perspektivu nazvale su „androcentrizam“, prema Rorlih-Livit, Sajks, Vederford, 1983: 55–58). Praktično, sve feminističke polemike su uticale na razvoj gej i lezbejskih studija kao što su na primer, rasprave o konstrukciji seksualnosti i veze između seksualnosti, države i moći (prema Renner, 2005).

Autorka Žarana Papić je u domaćoj sociologiji među prvima pisala o značaju uvođenja ženske perspektive u sociologiju, ali i prve radove o sociologiji tela (prema Papić, 1989; 2012). Njena zapažanja su i danas vredan doprinos ovom polju istraživanja. Početkom devedesetih godina, autorka je iznela osnovne ideje već aktuelne u stranoj literaturi i postavila okvir za analizu tih tema. Ona je ukazala na istoričnost i kulturnu označenost tela – telo nikada nije „sama priroda, već je uvek priroda u ljudskom okruženju“. Takođe, kritikovala je i

privlače osobe istog pola nego kada im se postavlja direktno pitanje – kako se identifikuju u odnosu na kategorije gej, lezbejka, biseksualni (Gates, 2011). Takođe, Dowsett u istraživanju gej muškaraca u Australiji navodi sledeće: „Ipak, mnogo seksa između muškaraca odvija se izvan identitetske kategorije gej muškarca, termin muškarci koji imaju seks sa muškarcima (MSM) skovan tokom epidemije HIV-a, nastao je upravo u studijama o proučavanju međumuškog seksualnog ponašanja“ (Dowsett, 2007: 425).

16 Reč je o istraživanju „The Size of the LGBT Population and the Magnitude of Anti-Gay Sentiment are Substantially Underestimated“ (Coffman *et al.*, 2013). Kraći prikaz istraživanja sa delovima upitnika daje Morin, 2013.

društvene nauke zbog toga što teme telesnosti i problema polnosti nisu uvrstile u svoj predmet istraživanja – „društvena teorija je i dalje bestelesna (...) metafizika bestelesnosti moguća je samo ako se prihvati postojanje jednog jedinog subjekta – i to muškog” (Papić, 2012: 161).

Na kraju, pitanje koje me provocira jeste – dokle bi nas tačno odvela analiza ako bismo teorijski doveli u pitanje prirodnost polnosti i shvatanje da je heteroseksualnost većinska, dakle primarna seksualnost. Drugo pitanje je – kada bismo istraživanju tema srodstva, roditeljstva i porodice prilazili sa stanovišta koje nije heteroseksualno, šta bi pokazali rezultati naših istraživanja?

Istraživanja istopolnih porodica – problem razlike

Cilj ovog dela jeste da pruži uvid u neke teorijske probleme prilikom istraživanja LGBT roditeljstva koji bi mogli da budu korisni za istraživanja u domaćoj sociologiji porodice. Neki od tih problema su „problem razlike” i problem tumačenja srodstva putem bioloških kategorija (u oba slučaja postoji heteronormativnost). Takođe, predstavljanjem glavnih zaključaka iz pojedinih studija teži se bližem određenju celokupne tematike i ukazivanju na određene (zlo)upotrebe različitih studija (zbog toga su navedene i pojedine studije koje pate od ozbiljnih metodoloških nedostataka). Politička strana ove priče smeštena je u kontekst Srbije, u smislu afirmisanja drugačijih porodičnih formi, koje zbog prevelike stigme nisu potpuno pristupačne ni istraživačima (prema Radoman, 2015).

Pojam LGBT roditeljstva se odnosi na istopolne parove koji odgajaju decu, na jednoroditeljske LGBT porodice i na parove suprotnog pola u kojima je jedna osoba LGBT. Neka deca su rođena u heteroseksualnim zajednicama pre autovanja LGBT osobe, dok je sve veći broj LGBT roditelja koji od rođenja odgajaju decu bilo kao samohrani roditelji bilo sa partnerom/kom. LGBT roditeljstvo može da se ostvari biološkim putem, zatim putem usvajanja, alternativnim oblicima oplodnje, putem surogat materinstva ili u obliku starateljstva (Američka akademija za dečju i adolescentsku psihijatriju, 2013). Na osnovu Gallupovog istraživanja iz 2015. godine, u Americi oko 2 miliona ljudi živi u istopolnim zajednicama. Od tog broja, 780.000 su u istopolnim brakovima, dok ostali imaju priznat oblik kohabitacije koji se zove *domestic partnership*. Procene su, takođe na osnovu popisa stanovništva u Americi, da 122.000 istopolnih parova odgaja oko 210.000 dece mlađe od 18 godina (u proseku 1,7 dete, prema Gates, 2015).

Kada se proučava LGBT roditeljstvo, obično se očekuje da se odgovori na pitanje kako taj oblik roditeljstva utiče na samu decu. Kao i svaki društveni problem, ni ovaj nije isključen iz relacija moći i političkog konteksta, pa i sama pretpostavka da bi LGBT roditeljstvo moglo da bude opasno po decu implicira da bi jedna vrsta različitosti mogla da bude problematična. Istina je da se mnoga istraživanja u ovoj oblasti (Tasker, Golombok, 1997; Patterson, 1997; Dunne, 2000) bave poređenjem prilagođenosti dece iz istopolnih i heteroseksualnih zajednica, pri čemu treba imati u vidu društveni kontekst takvih istraživanja. Naime, psihološke studije su mahom korišćene na suđenjima u SAD, Evropi i Australiji kao ekspertska podrška ili mišljenje u konkretnim slučajevima borbe

za starateljstvo LGBT osoba nad decom. Dakle, samo posmatrajući taj kontekst možemo videti neraskidivu vezu između naučnog diskursa i političkih pokreta za ostvarenje prava LGBT osoba (na suđenjima se koriste i studije oponentata koji dokazuju da LGBT roditelji nisu dobro okruženje za samu decu).

Ali, kao što ističe poznata sociološkinja Džudit Stejsi (Judith Stacey), čak i ako se utvrdi da postoje razlike između heteroseksualnih i istopolnih porodica, njih ne treba *a priori* tumačiti kao vrstu nedostatka. Stejsi smatra da i sam govor o „lezbejskim i gej porodicama” na neki način nema smisla jer to implicira da porodica kao takva ima određenu seksualnu orijentaciju, što nije slučaj. Ona ističe da postoje razlozi što se te porodice danas upoređuju, ali da krajnji cilj treba da bude izlaženje iz tog okvira komparacije: „Neki istraživači preuveličavaju razlike jer gaje neprijateljstvo prema gej i lezbejskim roditeljima i oni polaze od pretpostavke da je razlika nedostatak. Oni koji su naklonjeni gej i lezbejskom roditeljstvu često su skloni da minimiziraju razlike i da u svom izveštavanju uklanjaju dokaze o razlikama. Oni prečesto, po mom mišljenju, insistiraju na tome da su deca ista (...). Ono od čega smo pošli ja i moj koautor Tim Biblarz jeste da ne pretpostavljamo da su razlike vrsta mane ili deficita, već da pogledamo kako se o razlikama izveštava i kako možemo da ih razumemo, dok ih u nekim slučajevima vidimo kao benigne ili beznačajne. Kao što kaže Frojdova poznata izjava – cigareta je ponekad samo cigareta” (Stacey, prema: Kuhar, Takacz, 2011: 136). U članku iz 2001. Stejsi i Biblarz (Timothy J. Biblarz) navode pojavu da i sami istraživači koji podržavaju lezbejske i gej porodice prihvataju heteroseksualnu porodicu kao neki „zlatni standard” i tako usvajaju hijerarhijski model poređenja istopolnih i heteroseksualnih zajednica (prema Stacey, Biblarz, 2001). Taj model govori ponovo o tome da postoje heteronormativne pretpostavke u istraživanjima LGBT populacije na koje bi trebalo obratiti pažnju.

A ako govorimo o razlikama između heteroseksualnih i istopolnih porodica, jedna od najbitnijih karakteristika LGBT porodica jeste to što one same po sebi dovode u pitanje idejnu osnovu roditeljstva koja preovlađuje u zapadnim društvima, kao biološkog odnosa između roditelja i deteta.¹⁷ To se pre svega odnosi na odlike roditeljstva koje je u istopolnim porodicama uvek „socijalno” bar u slučaju jedne (jednog) od partnerki (partnera), a često je i potpuno socijalno.¹⁸ Ideju biološkog kao primarnog temelja i činioca legitimiteta roditeljstva i dalje je kontraverzno dovoditi u pitanje, iako su i teoretičari i društvena stvarnost opovrgli to shvatanje.

17 Kako navodi antropolog Dejvid Šnajder (David M. Schneider), nije reč o tome da postoji objektivno srodstvo, van značenja koja pripisujemo srodstvu: „Moj stav je da pitanje o tome da li srodstvo postoji ili ne zavisi od posmatrača, što znači da je određeno koncepcijom posmatrača o tome i njegovom odnosu prema tom pitanju” (Schneider, 1984). To ukratko znači da ne postoji definicija srodstva koja nastaje kao posledica „prirode srodstva”.

18 Ovde se izraz „socijalno” koristi pod navodnicima da bi se označila uobičajena terminološka i idejna razlika između „biološkog” i „socijalnog” roditeljstva, krvnog ili adoptivnog. Međutim, u pitanju je samo terminološko razdvajanje jer ako se oslanjamo na antropološka tumačenja, srodstvo nije biogenetski određeno, već je u pitanju društvena kategorija – dakle srodstvo je uvek socijalno (bez navodnika).

Savremena antropološka izučavanja srodstva počinju šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, kada su se dogodile promene u odnosu na dotadašnja shvatanja predmeta, metoda i ciljeva istraživanja (prema Ivanović, 2008: 107). Ono što se označava kao „kriza srodstva” u tim transformacijama, iako ne predstavlja „opšte stanje” u toj disciplini, odnosi se, između ostalih, i na radove Dejvida Šnajdera (David M. Schneider) i Roder Nidama (Roder Needham), čiji je uticaj bio najjači tokom sedamdesetih i osamdesetih godina (*ibid.*, 133–134). Šnajderova kritika dotadašnjeg shvatanja srodstva u antropologiji je „najradikalnija” jer on tvrdi da je srodstvo „nepostojeći predmet istraživanja”, koji postoji samo „u umu istraživača” (Ivanović, 2008: 122; 126, Schneider, 1984). Naime, oba autora, i Nidam i Šnajder, kritikuju teorijski formalizam u izučavanju srodstva i zauzimaju poziciju kulturnog relativizma, smatrajući da nisu moguće komparativne studije i razvijanje „opšteg koncepta srodstva” (jer „u različitim kulturama srodstvo nije ‘ista stvar’”, pa tako ne može biti legitimna teorija o „nečemu” što ne postoji; Ivanović, 2008). Takođe, oba autora insistiraju na roditeljstvu kao socijalnoj kategoriji.¹⁹ Za Nidama su biološko, genetsko roditeljstvo i socijalno srodstvo različite kategorije, koje mogu da se preklapaju, ali je srodstvo u suštini „socijalna kategorija” (*ibid.*, 129). Za Šnajdera je veza između biološkog i „kulturnih konstrukcija”, to jest onoga što se obično naziva srodstvom, radikalnije postavljena – „srodstvo je simbolički sistem”. „Prema mišljenju ovog autora čak i kad je srodstvo kulturno definisano u biogenetskim kategorijama, kao veza koja nastaje na osnovu rođenja (kao što je slučaj u zapadnim kulturama), u pitanju su kulturne konstrukcije bioloških činjenica što čini nemogućom pretpostavku da se radi o prirodnim, biološkim datostima” (*ibid.*, 129–130).

A kao što ističu Kuhar i Švab, heteronormativnost je duboko upisana u naše shvatanje porodice i sopstva, u kojem se heteroseksualnost smatra normom, pravilom, a svako odstupanje shvata kao opasnost koja teži narušavanju porodice kao institucije. U ovom radu mene pre svega zanimaju takve teorijske osnove tumačenja LGBT roditeljstva.²⁰ Smatram da su posebno značajni pojedini zaključci najvažnijih studija u oblasti istraživanja LGBT porodica jer bi se na osnovu toga bolje sagledali problemi LGBT porodica. Osim toga, ti zaključci doprinose debati koja će, sudeći prema dešavanjima u regionu²¹, uskoro postati i naša realnost. Neki od zaključaka koje izvodim su sledeći:

-
- 19 Za razliku od zastupnika genealoškog pristupa koji polaze od pretpostavke da srodstvo ima univerzalnu biološku osnovu (i da su na osnovu toga moguća poređenja između različitih društava), zastupnici kritike tog pristupa shvataju „genealogiju kao mrežu odnosa ‘krvnog’ srodstva”, pri čemu srodstvo shvataju „kao socijalnu interperaciju bioloških ‘činjenica’ u vezi sa procesima začeća i rađanja” (Ivanović, 2008: 123).
 - 20 Neću se detaljno baviti pojedinačnim studijama i izlaganjem rezultata, već u radu samo upućujem na relevantne zaključke, izvore i neke kontroverze koje se pojavljuju u naučnim istraživanjima ili dolaze od relevantnih institucija.
 - 21 Debata o istopolnim porodicama jeste već naša realnost, samo što je u Hrvatskoj ona dobila institucionalno razrešenje i postala realnost u formalnom smislu. Naime, 2015. godine objavljen je prvi slučaj dobijanja prava na roditeljstvo jednog lezbejskog para. Na osnovu Zakona o životnom partnerstvu osoba istog pola, osobe koje su u istopolnim zajednicama imaju pravo da sudski zatraže priznavanje „partnerske”, odnosno „roditeljske” skrbi nad detetom koje je biološko dete partnerke/partnera. Usvajanje dece nije zakonski dozvoljeno u Hrvatskoj.

1. U izveštaju koji potpisuju vodeće organizacije koje se bave mentalnim zdravljem u Americi navodi se da tvrdnje da su heteroseksualni parovi bolji roditelji od istopolnih parova ili da su deca čiji su roditelji lezbejke ili gejevi u lošijoj situaciji u poređenju sa decom heteroseksualnih roditelja nisu potvrđene u naučnim istraživanjima.²² Izveštaj je zasnovan na zaključcima koji se ponavljaju u više naučnih istraživanja, a ne samo na pojedinačnim studijama. Takođe, ističe se da su „gej parovi”, podjednako kao i „strejt parovi”, sposobni da podižu decu i obezbeđuju stabilne porodice i da deca iz istopolnih zajednica nisu ništa manje psihički zdrava i prilagođena. U svakom slučaju, postoji više istraživanja lezbejskih nego gej parova, ali pojedina istraživanja pokazuju i da su gej muškarci podjednako sposobni roditelji kao i heteroseksualni očevi (prema Farr, 2004). Najvažniji je zaključak da prilagođenost dece ne zavisi od rodnog identiteta ili seksualne orijentacije roditelja – već od drugih faktora, od kojih su ključni roditeljska toplina, doslednost i stabilnost odnosa roditelja prema deci (Izveštaj *Amicus brief*, 2015). „Za roditelje je važno da shvate da je kvalitet odnosa roditelj/dete a ne seksualna orijentacija roditelja ono što utiče na razvoj deteta” (Američka akademija za dečju i adolescentsku psihijatriju, 2013).

Prema *Američkom udruženju psihologa, Američkoj akademiji za dečju i adolescentsku psihijatriju i Američkoj akademiji pedijatarata*, iako se pretpostavlja da deca koju odgajaju lezbejke ili gejevi zahtevaju dodatnu emotivnu podršku ili se suočavaju sa pojačanim stresom, istraživanja pokazuju da se ona ne razlikuju od dece koja imaju heteroseksualne roditelje u svom emotivnom razvoju ili u odnosima sa vršnjacima i odraslima (prema Američkoj akademiji pedijatarata, 2013; Američkom udruženju psihologa, 2015). Naime, ta deca mogu da pokažu iste probleme u ponašanju kao i deca heteroseksualnih roditelja.

2. Međutim, iako pokazuju isti stepen prilagođenosti kao deca heteroseksualnih roditelja, deca LGBT roditelja mogu biti izložena nekim većim izazovima u odrastanju. Ti izazovi su posledica sredinskih faktora, odnosno diskriminacije koju trpe LGBT zajednice (kao primer se navodi zadirivanje ili maltretiranje od vršnjaka, prema „Bullying, Harassment and Violence”, 2014).

Komisija *Amicus curie* u izveštaju (Izveštaj *Amicus brief*, 2015) zaključuje da, bez obzira na seksualnu orijentaciju roditelja, isti faktori utiču na razvoj deteta i u homoseksualnim i u heteroseksualnim porodicama: odnos roditelj–dete, kvalitet odnosa značajnih odraslih (*significant adults*) u životu deteta i ekonomski uslovi koji se odnose na mogućnosti ishrane, zdrave sredine, obrazovanja itd. Međutim, svi ti faktori svakako zavise od sredinskih faktora, te tako odnos roditelj–dete zavisi i od toga da li oba roditelja imaju legalno priznato roditeljstvo (nelegalan

22 Izveštaj *Amicus curie* povodom odluke Vrhovnog suda SAD-a o legalizaciji istopolnih brakova činikaocija predstavnika iz Američke psihijatrijske asocijacije APA, Američke medicinske asocijacije (American Medical Association), Američke akademije pedijatarata (American Academy of Pediatrics), Američkog udruženja psihologa (American Psychological Association) i mnogih drugih organizacija (Izveštaj *Amicus brief*, 2015). Takođe, Američka psihijatrijska asocijacija (APA) objavljuje u svojim izveštajima: „Homoseksualnost je normalan izraz ljudske seksualnosti”, „gejevi i lezbejke formiraju stabilne, posvećene zajednice podjednako kao i heteroseksualni parovi” (Američka psihijatrijska asocijacija, 2015).

status može bitno da utiče na kontinuitet i osećaj sigurnosti, posebno u kriznim situacijama, kao što su hitni medicinski ili školski problemi, povreda ili smrt jednog od roditelja). Takođe, na razvoj deteta utiče to da li su roditelji finansijski neobebeđeni, da li su izloženi psihološkom stresu itd.

Dakle, prema studijama psihologa i stručnih organizacija, seksualna orijentacija roditelja je nevažna za dobrobit deteta, ali sredinski faktori, odnosno homofobično okruženje mogu imati uticaja (Herek, 2014). Tako, na primer, nepostojanje jednakih mogućnosti za sklapanje braka ima praktične efekte da izrekne nedostatak, da potvrdi odvojen status pa tako i stigmatu za istopolne parove (prema Izveštaju *Amicus brief*, 2015: 31).

Hauard Beker (Howard Becker), u jednom od pionirskih radova koji utemeljuju teoriju etiketiranja u sociologiji (Beker, 1998: 78), pisao je o tome da devijantnost nije osobina ličnosti, već posledica interakcije.²³ Iz toga zaključujemo da je odgovor na devijaciju problem i odgovornost društva, te tako, i ako se utvrde negativni efekti roditeljstva lezbejki i gejeva, ti se efekti ne mogu posmatrati kao lična odgovornost roditelja, a još manje se mogu svoditi na jednu osobinu, njihovu seksualnu orijentaciju. Kao što će biti pokazano u sledećim redovima, i u samim istraživanjima se često prave takve greške u zaključivanju – negativni efekti pogrešno se pripisuju seksualnoj orijentaciji roditelja, bez uključivanja spoljnih činilaca u analizu roditeljstva.

3. Često se u osporavanju LGBT roditeljstva navodi argument da će deca odgajana od gejeva i lezbejki i sama postati homoseksualna. Istraživači su donekle podeljeni po tom pitanju. Prema *Američkoj akademiji za dečiju i adolescentsku psihijatriju*, za razliku od „uobičajenih” verovanja, deca lezbejki, gejeva ili transrodnih (transgender) roditelja:

- nemaju veće šanse da postanu gej nego deca heteroseksualnih roditelja;
- nemaju veće šanse da budu žrtve seksualnog zlostavljanja;

23 Simbolički interakcionizam, odnosno autori koji razvijaju teoriju etiketiranja u okviru ove struje interpretativne sociologije, razvijaju tokom pedesetih i šezdesetih godina 20. veka, pristup koji se protivi patologizaciji i koji se bavi socijalnom konstrukcijom devijacija. Misli se pre svega na Ervinga Gofmana (Erving Goffman), Edvina Lemerta (Edwin Lemert) i Hauarda Bekera. Ono što je značajno za kasniji razvoj studija o devijaciji jeste da perspektiva teorije etiketiranja uvodi političku analizu u studije o devijacijama ukazujući da je etiketiranje u suštini politički čin. Gofmanova „Stigma” kao i Bekerov rad „Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance”, objavljeni su 1963. godine. Beker, u ovom radu koji se smatra „manifestom teorije etiketiranja” (Spasić, 1998: 26) piše sledeće: „Medicinska metafora ograničava naše viđenje (...) Ona prihvata laički sud da je nešto devijantno i, primenom analogije, smešta izvor devijantnosti unutar pojedinca, sprečavajući nas da uočimo kako je samo prosuđivanje jedna od ključnih sastavnica pojave” (Beker, 1998: 78). Beker dalje navodi ključne stavove, poznate kasnijim konstruktivistima, o tome daje „središnja činjenica u vezi sa devijantnošću”, to da nju „stvara društvo”, da devijantnost nije jednostavno svojstvo ličnosti već da zavisi od toga kako drugi ljudi reaguju na nju, kao i da je pitanje devijantnosti pitanje razlika u moći tj. „razlike u sposobnosti da se pravila stvaraju i primenjuju na druge ljude” (Beker, 1998: 86). Simbolički interakcionizam sa ovakvog vrstom analize predstavlja značajan doprinos kasnijim teretičarima „postmoderne”, koji utemeljuju socio-konstruktivistički pristup u proučavanju homoseksualnosti.

- ne pokazuju razlike u tome da li sebe doživljavaju kao muškarce ili žene u smislu rodnog identiteta;
- ne pokazuju razlike u svom maskulinom i femininom ponašanju u smislu rodne uloge (Američka akademija za dečju i adolescentsku psihijatriju, 2013).

Međutim, Džudit Stejsi navodi da još uvek nemamo potpune i jasne studije na reprezentativnim uzorcima o seksualnoj orijentaciji dece u istopolnim porodicama. Često se dešava da, i ako istraživači pronađu određene razlike u oblasti seksualnog ponašanja i rodnog izražavanja dece, konzervativni autori zloupotrebe te zaključke. Naime, te su razlike utvrđene, ali su minimalne, tako da pre možemo govoriti o sličnosti nego o različitosti dece iz istopolnih i heteroseksualnih porodica. Na primer, utvrđene su neke pozitivne karakteristike odrastanja u LGBT porodicama – deca pokazuju više tolerancije prema rodnom nekonformizmu drugih osoba i pokazuju veću fleksibilnost prema sopstvenim rodnim ulogama (na primer, tokom igre, prema Herek, 2014: 593–594; Fulcher *et al.*, 2007). Mišljenje istraživača (Stacey, Biblarz, 2001) jeste da homoseksualnost dece sama po sebi, čak i kada se utvrdi veća mogućnost da deca postanu homoseksualna, ne bi trebalo da bude motiv za zabrinutost jer seksualna orijentacija dece nije sama po sebi pokazatelj dobrobiti ili prilagođenosti dece. U vezi sa tim pitanjem Stejsi (Stacey, prema: Kuhar, Takacz, 2011) ima stav da u heteroseksualnim porodicama postoji očekivanje i normiranje u pravcu heteroseksualnosti, tako da zaista postoji veća mogućnost da dete odgajano od istopolnog para postane homoseksualno u slučaju da oseti neku vrstu homoerotskih želja (jer danas još uvek ne možemo sa sigurnošću da znamo koji je uzrok homoseksualnosti).

4. Kada je reč o adolescentima, opšte je mesto da je odrastanje povezano sa eksperimentisanjem u oblasti seksualnosti, što može da uključuje ponašanje ili fantazije prema osobama suprotnog ili istog pola. Međutim, to ne mora da znači da je mlada osoba homoseksualna – homoseksualnost se može odrediti kao stalna seksualna i emotivna privalačnost prema osobi istog pola. Takođe, homoseksualnost je samo jedan deo spektra seksualnog izražavanja (Američka akademija za dečju i adolescentsku psihijatriju, 2013). „U drugim aspektima svog razvoja oni su slični sa mladima heteroseksualne orijentacije. Oni doživljavaju iste vrste stresa, borbi i prolaze kroz iste zadatke tokom perioda adolescencije” (Američka akademija za dečju i adolescentsku psihijatriju, 2013).

Važno je istaći da mnoge LGBT osobe postaju svesne seksualnosti, putem razmišljanja ili iskustava, tokom detinjstva ili adolescencije, s tim što njihov razvoj zavisi od reakcije društva koja je veoma bitna. Nedavne izmene pravnog okvira i poboljšanje položaja LGBT populacije na Zapadu uticali su na to da se mnoge osobe neheteroseksualne orijentacije, naročito adolescenti, osećaju udobnije sa svojom seksualnom orijentacijom. Ali, s druge strane, mnogi LGBT adolescenti mogu da pokažu veću sklonost ka depresiji, mogu da postanu socijalno izolovani, da imaju problema sa koncentracijom, nisko samopouzdanje, dok studije pokazuju da postoji i povećan broj samoubistava među njima (prema

Hatzenbuehler, 2011)²⁴. Organizacije koje se bave mentalnim zdravljem često ističu da društvene predrasude utiču na mentalno zdravlje osoba, doprinose trajnom osećaju stigme i prožimajućoj samokritici putem internalizacije takvih predrasuda (prema Američka psihoanalitička asocijacija, 2014).

5. U zaključcima o istopolnim porodicama važno je istaći da ne pokazuju sve studije iste rezultate. Nekoliko autora koji se često citiraju (Sotirios Sarantakos, Mark Regnerus, Douglas Allen) otkrivaju razlike u prilagođenosti dece u istopolnim porodicama u odnosu na heteroseksualne. Gregori Herek (Gregory Herek) je posebno analizirao studije ta tri autora kako bi utvrdio u čemu se sastoje te negativne ocene imajući u vidu mnoštvo postojećih istraživanja u kojima se tvrdi suprotno. Herek dokazuje da istraživanja u kojima se zaključuje da deca iz lezbejskih, gej i biseksualnih porodica trpe negativne posledice imaju jednu ili više metodoloških grešaka u odnosu na to kako su definisane i merene varijable, kako su kreirani uzorci i da li su istraživači uzimali u obzir efekte spoljnih faktora kada su vršili međugrupna poređenja (Herek, 2014). Autor zaključuje da se u tim istraživanjima ne uzima u obzir uloga stigme u formiranju društvene reakcije na razlike (pretpostavljene ili stvarne), dok te reakcije utiču na prilagođenost dece koja odrastaju u porodicama u kojima su roditelji ili jedan od njih homoseksualne ili biseksualne orijentacije (*ibid.*).

U istraživanjima o LGBT porodicama u kojima se tvrdi da postoje negativni efekti, često se vrše poređenja LGBT jednoroditeljskih porodica ili LGBT porodica sa dva roditelja od kojih bar jedan od njih nije biološki roditelj sa heteroseksualnim biološkim porodicama. Zatim, u LGBT porodicama deca najčešće nisu od rođenja odrasla u njima, što znači da su ona prethodno verovatno prošla ili kroz druge hraniteljske porodice ili proces razvoda prethodne heteroseksualne veze ili nisu odrasla u porodici. Te razlike često nisu uzete u obzir u međugrupnim poređenjima, to jest istraživači često porede porodice koje su različite po strukturi i ne uzimaju u obzir prethodne uticaje koji su možda ključni za razvoj dece iz istopolnih porodica. Herek ukazuje na to da poređenja porodica koje su različite po strukturi mogu da pokažu da postoji korelacija

24 Prema studiji autora Marka Hazenbjuelera (Mark Hatzenbuehler) sa Univerziteta Kolumbija u Njujorku, LGBT tinejdžeri/ke su pet puta više skloni da izvrše samoubistvo nego njihovi heteroseksualni vršnjaci (prema Pittman, 2011). Hazenbjueler taj zaključak zasniva na podacima trogodišnjih zdravstvenih ispitivanja tinejdžera/ki i više od 30.000 učenika/ca srednjih škola. Oko 1.400, odnosno 4–5% tinejdžera/ki identifikovalo se kao gej, lezbejka ili biseksualna. Od tog broja, 22 na svakih 100 dece izjavilo je da su pokušali samoubistvo, u poređenju sa četiri osobe na 100 onih koji se identifikuju kao *straight*. Međutim, istraživanje je pokazalo da oni ispitanici/ce koji žive u sredinama koje su više homofobične imaju 20% veće šanse za pokušaj samoubistva od onih sredina gde postoji veći procenat gej i lezbejskih parova i gde u školama postoje različiti sistemi podrške i sl. To istraživanje, koje je ispitivalo vezu između okruženja i stope suicida među LGBT tinejdžerima, dovodi u pitanje mit da u gej osobama postoji nešto inherentno što ih navodi na samoubistvo. Neki od argumenata koji su osporavali rezultate te studije jesu da su tinejdžeri možda imali iskrivljenu ideju o tome šta znači samoubistvo jer im je posredno upućena poruka da su oni „suicidalni”. Međutim, i oni koji upućuju metodološke zamerke svakako smatraju da škole treba da uvedu antidiskriminacione politike, gej strejt alijanse (gay straight alliances GSA) i politike protiv maltretiranja (*anti-bullying policies*, prema Pittman, 2011).

između, na primer, lošeg uspeha u školi i odrastanja sa roditeljima istog pola. Međutim, samo postojanje korelacije ne znači i uzročan odnos, odnosno loš uspeh u školi može biti rezultat drugih faktora, a ne seksualne orijentacije roditelja (Herek, 2014).

Studija australijskog autora Sarantakosa iz 1996. (*Children in Three Contexts: Family, Education, and Social Development*) često se citira kao argument protiv bračne jednakosti i usvajanja dece za LGBT partnere. Na uzorku od 174 dece osnovnoškolskog uzrasta iz heteroseksualnih venčanih zajednica, heteroseksualnih vanbračnih zajednica i homoseksualnih zajednica, izvodi se zaključak da deca koja odrastaju sa heteroseksualnim biološkim roditeljima imaju bolji uspeh u školi, dok deca iz homoseksualne grupe imaju najlošije rezultate.²⁵ Sarantakos pravi više grešaka u svom istraživanju, koje su potencijalno mogle dovesti do pogrešnih zaključaka. Postignuća dece se zasnivaju prevashodno na subjektivnoj proceni nastavnika u školama, što autor i navodi u svojoj studiji, dok su podaci od dece i roditelja dobijeni samo sekundarno, putem polustrukturiranih upitnika. Taj podatak se obično ne uzima u obzir kada se navodi Sarantakosova studija, već se kaže da su ispitivani nastavnici, roditelji i deca (vid. Antonić, 2014: 109, koji inače tu studiju karakteriše kao „metodološki ispravnu”). Zatim, samo merenje uspeha dece nije standardizovano, već su nastavnici prosto rangirali učenike na skali od 1 do 10 za više varijabli (između ostalog, mereni su i socijalna uključenost dece, ponašanje u učionici i karakteristike ličnosti). Zatim su upoređeni rezultati za sve tri grupe. Ne samo što deca iz homoseksualnih porodica pokazuju najniže rezultate u jezičkim veštinama, matematici, sportu, stavovima o školi i učenju, već je, prema oceni nastavnika, jedan broj dece osećao zbunjenost povodom svog rodnog identiteta. Herek zamera tom autoru sam proces prikupljanja podataka, nestandardizovanost merenja postignuća dece i to što nije uzeo u obzir prethodno iskustvo dece odrastanja u heteroseksualnim porodicama i verovatno iskustvo prolaska kroz proces razvoda ili neku drugu vrstu raspada prethodne porodice, koju nisu doživela deca iz heteroseksualnih porodica. Sarantakos spominje da većina dece iz istopolnih porodica nije od početka odrastala u takvoj porodici, ali pošto on ne navodi te podatke u uzorku već samo daje sumarnu ocenu, Herek pretpostavlja da on to i nije uzeo u razmatranje. Herek zaključuje da postoje alternativna tumačenja nejednakog uspeha dece, što verovatno nije rezultat seksualne orijentacije roditelja, kako se često interpretira, već iskustva raspada porodice ili nekog drugog vida porodične nestabilnosti. I drugi faktor koji je takođe bio zastupljen u Sarantakosovoj studiji jeste da su deca iz istopolnih porodica bila izložena vršnjačkom harasiranju i socijalnom ostrakizmu, kada je grupa roditelja tražila da se oni isključe iz škole. To je sve moglo da stvori odbojnost dece prema školi i učenju i slabiju uključenost u vršnjačke grupe (prema Herek, 2014: 609).

25 Nasuprot tome, autor Majkl Rozenfeld (Micahel J. Rosenfeld) dokazuje, koristeći podatke iz popisa stanovništva u Americi iz 2010. godine, da kada se poredi postignuća u školi dece iz istopolnih kohabitacija i heteroseksualnih venčanih parova, ne postoji značajna razlika ako se kontroliše faktor socioekonomskog statusa domaćinstva (Rosenfeld, 2010).

Zanimljivo je što je i sam Sarantakos u svojoj studiji navodio neke slabosti svog metoda, na primer, da su nastavnici u ocenjivanju učenika verovatno bili pod uticajem predrasuda i pritiska okoline, što je u konačnim rezultatima favorizovalo decu iz heteroseksualnih zajednica. Međutim, problem je u tome što su kasniji autori koji su koristili rezultate te studije izostavljali takve „detalje”. Slično je i sa poznatim istraživanjem Džudit Stejsi i Timoti Biblarza (*How Does the Sexual Orientation of Parents Matter?* iz 2001. godine, koje se često koristi kao dokaz tvrdnje da će deca iz istopolnih porodica biti sklonija homoseksualnosti ili da im roditelji na neki način prenose svoju seksualnu orijentaciju (studija pokazuje neke zanimljive rezultate, ali oni se svakako ne mogu intepretirati na taj način). I sociologu Regnerusu (Regnerus 2012a; 2012b) upućene su metodološke zamerke koje se tiču formiranja uzorka, definisanja varijabli i operacionalizacije (prema Herek, 2014; Gates *et al.*, 2012).

Na kraju, u analizi LGBT roditeljstva je značajano uočiti način na koji se temi pristupa sa etičkih pozicija, što je u ovom slučaju neodvojivo od „objektivnih” kriterijuma za prosuđivanje da li treba legalizovati LGBT roditeljstvo. Tako je, povodom donošenja odluke Vrhovnog suda SAD-a da legalizuje istopolne brakove u celoj zemlji, predsednik Američke psihijatrijske asocijacije Rene Bajnder (Renée Binder) izjavio u ime te asocijacije: „Tema prevazilazi naučnu evidenciju/debatu. Reč je o tome šta je ispravno uraditi i o činjenici da svako treba da bude zaštićen od diskriminacije” (Američka psihijatrijska asocijacija, 2015).

Na osnovu ovog dela zaključujem da se naučni diskurs o LGBT partnerskim zajednicama, a posebno o LGBT roditeljstvu često svodi i fokusira na poređenja istopolnih i heteroseksualnih zajednica, a taj okvir je dosta sužen i suviše determinišući. S obzirom na to da su već izneseni naučni dokazi koji potvrđuju da su LGBT osobe podjednako kao i heteroseksualne osobe sposobne da budu roditelji, sama analiza ovog problema mogla bi da ode korak dalje, ka razvijanju drugačijih znanja i pristupa istraživanju porodice polazeći od kritike heteronormativnosti.

Zaključak

U domaćoj sociologiji, dvadeset godina nakon dekriminalizacije homoseksualnosti u Srbiji i dvadeset pet godina od pojave prvih začetaka LGBT pokreta, ne postoji značajna sociološka studija zasnovana na empirijskim rezultatima života LGBT populacije i LGBT roditeljstva. Međutim, sam značaj LGBT tematike za sociologiju ne treba da se završi na proučavanju jednog izolovanog fenomena. Naime, pitanje homoseksualnosti otvara mnogo šira pitanja koja za sociologiju mogu da bude korisna, zanimljiva i trebalo bi da budu neophodna perspektiva istraživanja društvene stvarnosti. Moja ideja je bila da ukažem na neka mesta, na tačke susreta sociologije i proučavanja LGBT tema, kako bih istakla epistemološki značaj koji može da se crpi iz tih veza. To su pre svega istraživanje „novih manjina” i uključivanje „manjinske” perspektive u postojeće teorijske interpretacije, ali i buduća istraživanja koja sociolozi sprovode (u kojima ta perspektiva može da ukaže na neke do sada zanemarene

veze između pojava); značaj LGBT teme jeste u otvaranju i afirmisanju istraživanja celokupnog polja seksualnosti i telesnosti, tema koje su povezane sa pitanjem roda; i značaj povezivanja LGBT tema sa sociologijom porodice, kao perspektivom koja bi mogla da ukaže na nove alternativne porodične forme koje su za sada nevidljive i na marginama društva. Zanimljivo je pitanje da li sociologija može i treba da afirmiše nove porodične forme. Podaci iz stranih studija su jasni – istopolne porodice su podjednako dobro okruženje za decu kao i heteroseksualne porodice. Sociologija bi, prateći postojeće rezultate, svakako trebalo da afirmiše vrednosti jednakosti i da otkriva neke skrivene strategije po kojima funkcionišu određeni članovi društva jer nam to može otkriti mnogo toga o samom društvu. Isključivanje, hijerarhija i heteronormativnost su pojmovi koji obeležavaju LGBT temu i u nauci i u svakodnevnom životu – pa možda upravo sociologija u našem društvu može da ode korak dalje od toga.

Proučavanje LGBT populacije i istopolnih porodica trebalo bi razvijati kao istraživanja na mikro i makro nivou. Zbog nedovoljne istraženosti LGBT populacije na empirijskom nivou i zbog opasnosti različitih pogrešnih interpretacija, treba započeti sa kvalitativnim i interpretativnim analizama na mikronivou, koje bi ukazale na značenja koje neheteroseksualne osobe pridaju svom delanju. Međutim, analiza ne bi trebalo da ostane na tom nivou, već je treba proširiti na klasičan teren sociološke analize – studije globalizacije, istorijske sociologije, studije srodstva, proučavanje značaja LGBT tema u dinamici razvoja kapitalizma u kojem promena uloge i odnosa u porodici svakako ima jedno od ključnih mesta. Time se istraživanje celog polja nameće kao interdisciplinarni poduhvat koji je neophodno i posebno uvesti u različite discipline u domaćim društvenim naukama, kako se ne bi dogodilo da lezbejske i gej teme ostanu na teorijskim marginama (kao što se dogodilo u sociologiji istopolnih odnosa na Zapadu, o čemu piše sociolog Ken Plamer). Na taj način, kako je predmet postavljen, čini se da ima slične izazove i sličnu sudbinu razvoja kao i rodne studije u domaćim naukama, koje su se nalazile, ali danas se nalaze, između dve strategije – razvoja u okviru *mainstream*-a i razvoja kao odvojene oblasti (prema Papić, 1989; Renner, 2005).

Literatura:

- Američka psihijatrijska asocijacija (*American Psychiatric Association* APA). 2015. *APA Applauds Supreme Court Decision Supporting Same-Sex Marriage*. Dostupno na: <http://www.psychiatry.org/newsroom/news-releases/apa-applauds-supreme-court-decision-supporting-same-sex-marriage> (pristupljeno 20. novembra 2015).
- Američko udruženje psihologa (*American Psychological Association* APA). 2015. Dostupno na: <http://www.apa.org/topics/divorce/same-sex-marriage.aspx> (pristupljeno 22. novembra 2015).
- Američka psihoanalitička asocijacija (*American Psychoanalytic Association*). 2014. *Position Statement on Attempts to Change Sexual Orientation, Gender Identity, or Gender Expression*. Dostupno na:

- position-statement-attempts-change-sexual-orientation-gender-identity-or-gender (pristupljeno 18. novembra 2015).
- Američka akademija za dečju i adolescentsku psihijatriju (*American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, AACAP*). 2013. Dostupno na: https://www.aacap.org/AACAP/Families_and_Youth/Facts_for_Families/FFF-Guide/Children-with-Lesbian-Gay-Bisexual-and-Transgender-Parents-092.aspx; http://www.aacap.org/AACAP/Families_and_Youth/Facts_for_Families/FFF-Guide/Gay-Lesbian-and-Bisexual-Adolescents-063.aspx (pristupljeno 18. novembra 2015).
- Američka akademija pedijatara (*American Academy of Pediatrics, AAP*). 2013. *Promoting the Well-Being of Children Whose Parents Are Gay or Lesbian*. Dostupno na: <http://www.ehe-gleich.at/pdf/PolicyStatement-2013-1.pdf> (pristupljeno 18. novembra 2015).
- Američka sociološka asocijacija. Izveštaj *Amicus curie brief of the American Sociological Association in support of plaintiffs – appellees*. 2014. Dostupno na: https://www.aclu.org/sites/default/files/field_document/61%20-%20Amicus%20Brief%20of%20American%20Sociological%20Association%20-%202014-05-01.pdf (pristupljeno 2. oktobra 2015).
- Antonić, Slobodan. 2014. *Moć i seksualnost: sociologija gej pokreta*. Pale: Sociološko društvo Republike Srpske.
- Baumle, Amanda K., D’Lane, Compton R., Dudley, Poston L., Jr. 2009. *Same-Sex Partners – The Demography of Sexual Orientation*. New York: State University of New York.
- Batler, Džudit. 2010. *Nevolja sa rodom*. Beograd: Karpos.
- Beker, Hauard S. 1998. Devijantnost i devijanti, prevod, u: *Interpretativna sociologija*, ur. Spasić, Ivana. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 75–86.
- Brank, Terence. 1997. Derrida Jacques. Dostupno na: <http://www.gay-serbia.com/queer/derrida-jacques/index.jsp?aid=714> (pristupljeno 13. marta 2016).
- Bridges, Tristan. 2014. *How We Ask about Gender and Sexuality Matters More Than You Think*. Dostupno na: <http://inequalitybyinteriordesign.wordpress.com/2013/10/22/how-we-ask-about-gender-and-sexuality-matters-more-than-you-think/> (pristupljeno 22. decembra 2015).
- Bullying, Harassment and Violence. 2014. Dostupno na: <http://www.mpipp.org/lgbt-issues/bullying-harassment-and-violence/> (pristupljeno 13. februara 2016).
- Coffman, Katherine B., Coffman, Lucas C., Marzilli Ericson, Keith M. 2013. *The Size of the LGBT Population and the Magnitude of Anti-Gay Sentiment are Substantially Underestimated*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- D’Emilio, John. 1983. Capitalism and Gay Identity, in: *Powers of Desire: The Politics of Sexuality*, edited by Ann Snitow, Christine Stansell, & Sharan Thompson.
- Dunne, Gillian. 2000. Opting into Motherhood: Lesbians Blurring the Boundaries and Transforming the Meaning of Parenthood and Kinship. *Gender and Society* 14: 11–35.

- Džagouz, Anamari. 2007. *Queer teorija: Uvod*. Beograd: Centar za ženske studije i istraživanja roda.
- Gates, Gary J. 2011. *How many people are lesbian, gay, bisexual, and transgender?* Dostupno na: <http://williamsinstitute.law.ucla.edu/wp-content/uploads/Gates-How-Many-People-LGBT-Apr-2011.pdf> (pristupljeno 20. decembra 2015).
- Gates, Gary J., et al. 2012. Letter to the Editors and Advisory Editors of Social Science Research. Social Science Research. Dostupno na: http://williamsinstitute.law.ucla.edu/wp-content/uploads/Gates2012_RegnerusResponse.pdf (pristupljeno 2. januara 2016).
- Gates, Gary J. 2015. *Demographics of Married and Unmarried Same sex Couples: Analyses of the 2013 American Community Survey*. Dostupno na: <http://williamsinstitute.law.ucla.edu/wp-content/uploads/Demographics-Same-Sex-Couples-ACS2013-March-2015.pdf> (pristupljeno 2. novembra 2015).
- Hatzenbuehler, Mark L. 2011. The Social Environment and Suicide Attempts in Lesbian, Gay, and Bisexual Youth. Dostupno na: <http://pediatrics.aappublications.org/content/pediatrics/early/2011/04/18/peds.2010-3020.full.pdf> (pristupljeno 12. januara 2016).
- Herek, Gregory M., Norton, Aaron T., Allen, Thomas J., Sims, Charles L. 2010. *Demographic, Psychological, and Social Characteristics of Self-Identified Lesbian, Gay, and Bisexual Adults in a US Probability Sample*. Dostupno na: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2927737/>
- Herek, Gregory M. 2014. *Evaluating the Methodology of Social Science Research on Sexual Orientation and Parenting: A Tale of Three Studies*. Dostupno na: http://lawreview.law.ucdavis.edu/issues/48/2/Topic/48-2_Herek.pdf (pristupljeno 13. decembra 2015).
- Izveštaj *Amicus brief* (Obergefell v. Hodges [Docket Nos. 14-556, 14-562-14-571, 14-574] (consolidated with *Tanco v. Haslam*; *DeBoer v. Snyder*; and *Bourke v. Beshear*)). Dostupno na: <http://www.apa.org/about/offices/ogc/amicus/obergefell-supreme-court.pdf> (pristupljeno 14. novembra 2015).
- Izveštaj Američkog udruženja psihologa, *APA police statements on Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Concerns*. Dostupno na: <http://www.apa.org/about/policy/booklet.pdf> (pristupljeno 20. januara 2016).
- Ivanović, Zorica. 2008. O izučavanju srodstva u poslednjim decenijama XX veka. *Etnoantropološki problemi*, god. 3, sv. 2, 107–138.
- Ivanović, Zorica. 2014. Fragmenti iz svakodnevnog života gej muškaraca i lezbejki u savremenoj Srbiji, u: *Među nama: neispričane priče gej i lezbejskih života*, ur. Jelisaveta Blagojević, Olga Dimitrijević, Beograd: Hartefakt Fond Beograd, 117–130.
- Kampanja „Ljubav je zakon”. 2014. Dostupno na: <http://labris.org.rs/kampanja-ljubav-je-zakon/> (pristupljeno 2. februara 2016).
- Kuhar, Roman, Švab, Alenka. 2005. *The unbearable Comfort of Privacy, The everyday of gays and lesbians*. Ljubljana: Peace Institute.

- Kuhar, Roman, Takács, Judith. 2007. What is Beyond the Pink Curtain?, in: *Beyond the Pink Curtain: Everyday life of LGBT people in Eastern Europe*, Roman Kuhar, Judit Takacs. Ljubljana: Mirovni Inštitut. Dostupno na: <http://www.policy.hu/takacs/books/isbn9616455459/> (pristupljeno 2. decembra 2015).
- Kuhar, Roman, Takács, Judith. 2011. *Doing families: gay and lesbian family practices*. Peace Institute, Ljubljana.
- McIntosh, Mary. 1968. Homosexual role. *Social Problems* 16 (2): 182–192. Prevod na srpski dostupan na: <http://gay-serbia.com/sociologija/2006/06-04-10-mary-McIntosh-homoseksualna-uloga/index.jsp?aid=2288> (pristupljeno 20. novembra 2015).
- Morin, Rich. 2013. *Study: Polls may underestimate anti-gay sentiment and size of gay, lesbian population*. Dostupno na: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2013/10/09/study-polls-may-underestimate-anti-gay-sentiment-and-size-of-gay-lesbian-population/> (pristupljeno 20. decembra 2015).
- Papić, Žarana. 1989. *Sociologija i feminizam*. Beograd: Centar SSO Srbije.
- Papić, Žarana. 1997. *Polnost i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Papić, Žarana. 2012. *To je moj izveštaj vama*. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=mBB0GN1dx7Y> (pristupljeno 3. novembra 2015).
- Papić, Žarana. 2012. Telo kao „proces u toku”, u: *Tekstovi 1977-2002*, ur. Zaharijević Adriana, Zorica Ivanović, Daša Duhaček, Žarana Papić. Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za ženske studije, RŽF.
- Patterson, Charlotte J. 1995. Families of the Lesbian Baby Boom: Parents' Division of Labor and Children's Adjustment. *Developmental Psychology* 31: 115–123.
- Patterson, Charlotte J., Hastings, Paul. 2007. Socialization in the Context of Family Diversity, in: *Handbook of socialization: theory and research*, ed. by Joan E. Grusec, Paul D. Hastings. New York: The Guilford Press.
- Pittman, Geneva. 2011. *Social environment linked to gay teen suicide risk*. Dostupno na: <http://www.reuters.com/article/2011/04/18/us-gay-teen-suicide-idUSTRE73H1GV20110418> (pristupljeno 18. novembra 2015).
- Plamer, Ken. 2009. Skiciranje sociološkog geja: prošlost, sadašnjosti i budućnosti sociologije istopolnih odnosa. *Teme*, XXXIII, br. 1, 47–66.
- Radoman, Marija. 2015. Iskustvo roditeljstva istopolno orijentisanih žena u Srbiji, u: *Politike roditeljstva*, ur. Isidora Jarić, Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Regnerus, Mark. 2012a. How different are the adult children of parents who have same-sex relationships? Findings from the New Family Structures Study. *Social Science Research* 41 (4): 752–770.
- Regnerus, Mark. 2012b. Parental same-sex relationships, family instability, and subsequent life outcomes for adult children: Answering critics of the new family structures study with additional analyses. *Social Science Research*, Vol. 41, Issue 6, November 2012, 1367–1377.

- Rener, Tanja. 2005. On them who are us, in: Kuhar, Roman, Švab, Alenka, *The unbearable Comfort of Privacy, The everyday of gays and lesbians*. Ljubljana: Peace Institute.
- Rosenfeld, MichaelJ. 2010. Nontraditional Families and Childhood Progress Through School. *Demography*. Aug; 47 (3): 755–775.
- Rorlih-Livit, Rubi, Sajks, Barbara, Vederford, Elizabet. 1983. Domorotka: videnja antropologa-muškarca i antropologa-žene, u: *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, Beograd: Prosveta, 54–74.
- Schneider, David M. 1984. *A critique of the study of kinship*. The University of Michigan Press.
- Spasić, Ivana. 1998. Interpretativna sociologija: Izazovi razumevanja društvenog sveta, u: *Interpretativna sociologija*, ur. Ivana Spasić. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 5–34.
- Tamagne, Florence. 2006. *A history of homosexuality: Europe between the wars*. New York.
- Tasker, Fiona L., Susan Golombok. 1997. *Growing Up in a Lesbian Family*. New York: Guilford.
- Zakon o životnom partnerstvu osoba istog pola. 2014. Dostupno na: http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2014_07_92_1836.html (pristupljeno 20. septembra 2015).
- Weeks, J., Heaphy, B., Donovan, C. 2001. *Same Sex Intimacies: Families of Choice and Other Life Experiments*. London: Routledge.